

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Direct uit de bronnen. Over belang en noodzaak van de kritische editie van Erasmus' Latijnse vertaling en Griekse tekstuitgave van het Nieuwe Testament

Jonge, H.J. de

Citation

Jonge, H. J. de. (2001). *Direct uit de bronnen. Over belang en noodzaak van de kritische editie van Erasmus' Latijnse vertaling en Griekse tekstuitgave van het Nieuwe Testament*. Florivallis. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/1001>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/1001>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Direct uit de bronnen

Over belang en noodzaak van
de kritische editie van Erasmus'
Latijnse vertaling en Griekse tekstuitgave van
het Nieuwe Testament

Florivallis

Direct uit de bronnen

Over belang en noodzaak van
de kritische editie van Erasmus'
Latijns vertaling en Griekse tekstuitgave van
het Nieuwe Testament

H.J. de Jonge

Florivallis
2001

ISBN 90 7540 16 7

© H.J. de Jonge/*Florivallis*, 2001

Afbeeldingen

Omslag: Erasmus; houtsnede door Hans Holbein de Jongere, ca. 1532.

p. 4: Titelpagina van de eerste editie van het Nieuwe Testament door Erasmus, *Novum Instrumentum* (Basel: Froben, 1516).

p. 12: Pagina 246 uit dezelfde editie.

Uitgeverij *Florivallis* wenst allen
een goed, gezond en gelukkig 2002 toe.

Florivallis, Voorthuizen.

Tekst van de toespraak gehouden bij de presentatie van deel VI 2
van de *Opera omnia* van Erasmus op 13 december 2001.

Deze presentatie, georganiseerd door het Constantijn Huygens
Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis
(Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen), had
plaats in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

NOVVM IN

strumentū omne, diligenter ab ERASMO ROTERODAMO
recognitum & emendatum, nō solum ad græcam ueritatem, ue-
rumetiam ad multorum utriusq; linguæ codicum, eorumq; ue-
rerum simul & emendatorum fidem, postremo ad pro-
batissimorum autorum citationem, emendationem
& interpretationem, præcipue, Origenis, Chry-
sostomi, Cyrilli, Vulgarij, Hieronymi, Cy-
priani, Ambrosij, Hilarij, Augusti-
ni, una cū Annotationibus, quæ
lectorem doceant, quid qua-
ratione mutatum sit.

Quisquis igitur

amas ue-

ram

Theolo-

giam, lege, cogno-

sce, ac deinde iudica.

Necq; statim offendere, si

quid mutatum offenderis, sed

expende, num in melius mutatum sit.

APVD INCLYTAM
GERMANIAE BASILAEAM.

CVM PRIVILEGIO
MAXIMILIANI CAESARIS AVGVSTI,
NE QVIS ALIVS IN SACRA ROMA-
NI IMPERII DITIONE, INTRA QVATV
OR ANNOS EXCV DAT, AVT ALIBI
EXCVSVM IMPORTET.

Volgens een instructie van Erasmus zelf worden zijn *Opera omnia* ingedeeld in negen of tien afdelingen of *ordines*. De zesde daarvan moest zijn Nieuwe Testament gaan bevatten, dat wil zeggen, zijn nieuwe Latijnse vertaling, zijn Griekse teksteditie en de verantwoording van de Latijnse vertaling in de Aantekeningen of *Annotationes* op het Nieuwe Testament. De vertaling was een revisie van de Vulgata naar de stilistische normen van humanistisch, dat wil zeggen klassiek Latijn, en naar een aantal Griekse handschriften.

Toen Erasmus in 1516 zijn vertaling van het Nieuwe Testament lanceerde, was dat de eerste nieuwe Latijnse vertaling die werd verbreid sinds het ontstaan van de Vulgata in de vierde eeuw. Voor het eerst in meer dan duizend jaar kreeg de gezaghebbende Vulgata nu een mededingster. Erasmus' Griekse tekst was de eerste ooit in druk gepubliceerde editie van het Nieuwe Testament in de oorspronkelijke taal. En de *Annotationes* waren het eerste grootschalige werk waarin een Latijnse tekst van het Nieuwe Testament werd verantwoord en toegelicht met stelselmatig beroep op de grondtekst in het Grieks, op het taaleigen van antieke Griekse en Latijnse auteurs, op de vorm van de bijbeltekst bij kerkvaders, en op de interpretaties van die laatsten.

Voor Erasmus zelf was de uitgave van het Nieuwe Testament een project van cruciale betekenis. Het stond voor hem in dienst van zijn grote ideaal, de geestelijke en zedelijke verheffing van Europa. De vernieuwing van de cultuur zou gevoed moeten worden, zo schreef hij aan paus Leo X, rechtstreeks uit haar bronnen, 'ex ipsis venis, ex ipsis fontibus', waaronder de evangeliën en apostolische geschriften een sleutelpositie innamen. Maar

dan moesten die bronnen wel in doeltreffend Latijn gesteld zijn. Voor de geestelijke vernieuwing van Europa was daarom een nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament nodig, gesteld in beter Latijn dan dat van de Vulgata en getoetst aan het Grieks. En voor de verantwoording van die vertaling tegenover hen die protesteerden tegen verandering van de bijbeltekst, was een gedrukte Griekse tekst nodig, die de wijzigingen in het Latijn zou rechtvaardigen. Maar een gedrukte Griekse tekst van het Nieuwe Testament bestond nog niet.

In het oeuvre van de vernieuwer Erasmus, dezelfde vernieuwer als die in de *Laus stultitiae*, de *Adagia* en de *De copia* aan het woord kwam, neemt het *Novum Testamentum* (Latijn, Grieks, en Aantekeningen) dus een kardinale plaats in. Die plaats deelt het *Novum Testamentum* met Erasmus' *Paraphrases* van het Nieuwe Testament, omdat volgens hem eerst die de betekenis van de nieuwtestamentische tekst voldoende duidelijk maakten. Voor de *Paraphrases* ruimde Erasmus heel *ordo VII* van zijn werken in. *Novum Testamentum* en *Paraphrases* zijn de scharnier van Erasmus' werk. Zo begreep hij dat zelf; zo begrepen zijn tijdgenoten het.

Waarom moet dit alles nu opnieuw verschijnen? Ik onderscheid even Erasmus' nieuwe Latijnse vertaling van zijn editie van de Griekse tekst.

De Latijnse vertaling doorliep onder Erasmus' handen vijf edities. In elke nieuwe editie bracht hij wijzigingen aan, soms om taalkundige of stilistische redenen, soms op grond van nieuw ontdekte lezingen in Griekse handschriften, soms op grond van lezingen in handschriften van de Vulgata, of van bijbelcitaten bij kerkvaders, soms op grond van opmerkingen van critici. De vaak heftige polemieken die Erasmus met tal van tegenstanders over zijn Latijnse vertaling te voeren kreeg, zijn moeilijk te volgen zolang we geen editie van Erasmus' Nieuwe Testament hebben

waarin de veranderingen die de tekst zowel in de Latijnse als in de Griekse kolom steeds onderging, volledig zichtbaar zijn gemaakt.

Tot nog toe ontbrak een kritische editie van Erasmus' Latijnse Nieuwe Testament. Er was geen apparaat waarin alle wijzigingen uit alle edities nauwkeurig en volledig geregistreerd staan. Zo'n apparaat is nodig om van de tekst van Erasmus' Latijnse Nieuwe Testament en zijn ontwikkeling efficiënt en volledig kennis te kunnen nemen. Het is ook nodig, omdat tal van latere auteurs en bijbelredacties nieuwtestamentische tekst vertonen met varianten ontleend aan deze of gene editie van de vertaling van Erasmus. Om zulke varianten te kunnen plaatsen en waarderen, is een moderne kritische uitgave van Erasmus' vertaling met een uittputend kritisch apparaat op alle vijf zijn edities onontbeerlijk. Noodzakelijk is een kritische uitgave ook, omdat alwie met Erasmus' vertaling te maken krijgt zich direct de vraag stelt, waarom de Rotterdammer in zijn vertaling van passage tot passage afweek van de Vulgata, en waarom hij in latere edities zijn vroegere vertaling wijzigde. Bij de vertaling is dus, behalve een kritisch apparaat, een commentaar nodig die duidelijk maakt, wanneer en waarom Erasmus van plaats tot plaats nieuwe bewoordingen koos: soms omdat die eleganter Latijn waren, of minder ambigu, soms omdat ze in bepaalde Griekse of Latijnse tekstgetuigen steun vonden, soms om andere redenen.

Wat de Griekse tekst betreft, om soortgelijke redenen is ook daarvan een moderne kritische editie vereist. De vijf folio-edities die Erasmus zelf verzorgde, verschillen wat de Griekse tekst betreft onderling aanzienlijk. Zij werden tientallen malen herdrukt in kleinere edities waarin de lezingen van de vijf grote edities werden vermengd, en waarin ook lezingen van andere editoren dan Erasmus doordrongen. Zelfs de Griekse tekst van Erasmus' Nieuwe Testament in de *Opera omnia* van Leiden 1703-

1706 vertoont lezingen die zijn binnengedrongen uit edities van Robertus Stephanus, dus van ná Erasmus' dood. De chaos is alleen nog te beteugelen door een draconisch kritische uitgave van Erasmus' eigen vijf Griekse recensies.

Fotomechanische reprints kunnen hier niets betekenen. Ten eerste zou men dan vijf keer het hele Nieuwe Testament moeten reproduceren. Ten tweede kan bijna niemand dat zestiende-eeuwse Grieks met al zijn ligaturen meer lezen. Ten derde is wat we nodig hebben niet slechts de tekst van Erasmus' edities, maar vooral een apparaat dat exact en volledig registreert, welke lezingen in welke editie voorkomen. De Engelse tekstcriticus Frederick Scrivener schreef al in 1883: 'A minute collation of all Erasmus' editions is a desideratum we may one day come to see supplied.' Bovenal echter is nodig, dat we meegedeeld krijgen, uit welke handschriften precies Erasmus zijn lezingen opdiepte. Zonder dat is het onmogelijk te beoordelen, waarom hij de tekst vaststelde zoals hij deed, waarom hij vertaalde wat hij vertaalde, en wat zijn beslissingen tekstkritisch waard zijn. Gelukkig kennen we nog de meeste van de in totaal ongeveer tien Griekse handschriften die hij gebruikte. We kunnen dus achterhalen waardoor Erasmus zich liet leiden. Dit is een immens karwei, maar nu de *Opera omnia* kritisch verschijnen, mocht het niet langer meer uitgesteld worden. Hier lag voor de leiding en de redactie van de nieuwe editie een onontwijkbare verantwoordelijkheid.

Nu, in december 2001, verschijnt het eerste deel van de Latijnse vertaling en de Griekse tekst van het *Novum Testamentum* van Erasmus in een kritische editie. Deze editie vervult alle desiderata die in het voorgaande zijn vermeld. Dit deel bevat het evangelie naar Johannes en de Handelingen van de apostelen. Drie andere delen zullen de rest van het Nieuwe Testament bevatten. De editor is de Engelse classicus Andrew Brown (Londen), groot kenner van de ontwikkeling van de Griekse nieuwtestamentische

tekst in de zestiende eeuw, dat wil zeggen in de fase van zijn overgang uit handschriftelijke naar gedrukte vormen. Tot de waardevolste kanten van deze editie behoort, dat in de commentaar van Brown constant wordt vermeld, uit welke bronnen Erasmus zijn Griekse lezingen putte. Zo maakt deze commentaar het mogelijk de waarde van Erasmus' Griekse tekst in de eeuwenlange geschiedenis van de nieuwtestamentische tekst te taxeren.

Uiteindelijk zal *ordo* VI tien delen gaan omvatten. Daarvan is ook een ander deel, VI 5, reeds verschenen, dat de *Annotationes* op Mattheüs, Marcus en Lucas bevat, kritisch uitgegeven en toegelicht door P.F. Hovingh en gepubliceerd in 2000. Nieuwe delen zijn op komst.

De kritische heruitgave van de *ordines* VI en VII helpt ons Erasmus te kennen zoals hij gekend wilde worden. Ze maakt veel van zijn ander werk begrijpelijker. Ze werpt licht op de bijval en de tegenstand die Erasmus in zijn tijd ontmoette. Ze helpt de invloed die hij in later eeuwen uitoefende beter zichtbaar te maken. Ze is onmisbaar voor onze kennis en ons begrip van de geschiedenis van de Griekse bijbeltekst en de bijbelvertalingen in de zestiende tot twintigste eeuw. Ten slotte, het *Novum Testamentum* van Erasmus en speciaal zijn *Annotationes* zijn wat de gebruikte methode betreft prestaties waaraan de bijbelwetenschap tot op de huidige dag schatplichtig is. Ook daarom verdienen deze werken in moderne edities die beantwoorden aan de hoogste eisen van de kritiek opnieuw toegankelijk te worden gemaakt.

Bijlage

Een fragment uit Erasmus' Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament en uit zijn Aantekeningen daarop

Johannes 21:3-10 in de Latijnse vertaling van Erasmus, vijfde editie, 1535; naar Andrew Brown (ed.), *Novum Testamentum ab Erasmo recognitum*, in *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami* VI 2 (Amsterdam etc.: Elsevier, 2001), pp. 204-207.

³ Dicit eis Simon Petrus: Vado piscatum. Dicunt ei: Venimus et nos tecum. Exierunt et ascenderunt in nauim statim, et illa nocte nihil ceperunt. ⁴ Mane autem iam facto stetit Iesus in littore, non tamen cognouerunt discipuli, quod Iesus esset. ⁵ Dicit eis Iesus: Pueri, num quid opsonii habetis? Responderunt ei: Non. ⁶ At ille dicit eis: Mitte in dexteram nauigii partem rete, et inuenietis. Miserunt ergo, et iam non valebant illud trahere prae multitudine piscium.

⁷ Dicit ergo discipulus ille quem diligebat Iesus, Petro: Dominus est. Simon ergo Petrus quum audisset quod dominus esset, tunica succinxit se, erat enim nudus, et misit se in mare. ⁸ Alii autem discipuli nauigiolo venerunt: non enim longe aberant a terra, sed circiter cubitis ducentis, trahentes rete piscium. ⁹ Vt ergo descenderunt in terram, viderunt prunas positas, et piscem superpositum et panem. ¹⁰ Dicit eis Iesus: Afferte de piscibus quos prendidistis nunc.

Vertaling

³ Simon Petrus zei tegen de anderen: Ik ga vissen. Ze zeiden tegen hem: Wij gaan mee. Ze vertrokken en gingen meteen aan boord, maar vingen die nacht niets. ⁴ Het werd al dag en daar stond Jezus op de oever. Maar zijn leerlingen wisten niet dat het

Jezus was. ⁵Toen riep Jezus: Vrienden, hebben jullie wat vis? Ze antwoordden: Nee. ⁶Toen zei hij tegen hen: Gooi het net uit aan stuurboord, succes verzekerd. Dat deden ze, en ze konden het net niet meer binnenhalen, zo vol vis zat het.

⁷Jezus' geliefde leerling zei nu tegen Petrus: Het is de Heer. Toen Simon Petrus dat hoorde, sloeg hij zijn onderkleed om, want hij was naakt, en sprong in het water. ⁸Maar de andere leerlingen kwamen in het bootje naar land en sleepten het net vol vis achter zich aan, want ze waren niet ver uit de kust, ongeveer tweehonderd el. ⁹Zodra ze van boord gegaan waren, zagen ze dat er een vuur van houtskool lag, met een vis erop, en brood.

¹⁰Jezus zei tegen hen: Breng wat van de vis die jullie net gevangen hebben.

Erasmus, *Annotationes in Novum Testamentum*, vijfde editie (Bazel: Froben, 1535), pp. 267-268, op Joh. 21:3-10. De beginwoorden van de annotaties, de lemma's, afgesloten met een tekstaak, zijn door Erasmus ontleend aan de Vulgata, niet aan zijn eigen vertaling. De versnummers zijn toegevoegd.

³ Et illa nocte nihil prendiderunt, et iterum, ¹⁰ Afferte de piscibus quos prendidistis] In nonnullis habebatur: ceperunt, et: cepistis. Graece est ἐπιάσαν et ἐπιάσατε, nisi quod magis proprie πιάζομεν, id est prendimus, fugientia. Nam capimus quomodocunque.

⁵ Nunquid pulmentarium habetis] προσφάγιον, quod mox appellat ὑψάριον, inde dictum quod addatur pani. Et 'Num quod' dicendum erat, aut certe 'Nunquid pulmentarii'.

⁷ Tunica succinxit se] τὸν ἐπενδύτην διεζώσατο, id est, pallio siue penula aut toga. Nam tunica vestis est interior. Ependytes dicta, quod superne induatur. Sed vt Romae populus infimus tunicatus appellatur apud Flaccum, quod pro toga tunicis

vteretur, ita verisimile est piscatoribus tunicam fuisse summam vestem.

⁹ Prunas positas] ἀνθρακιάν, ignis est ex congestis carbonibus.

⁹ Piscem, et ¹⁰ piscibus] ὀψάριον, ὀψαρίων. Hic palam apparet ὄψον et ὀψάριον, eius nominis diminutivum, pro pisci accipi, cum dicatur ab ὀπτῶ, quod est asso.

Vertaling

³ En die nacht vingen ze niets, en even verderop,
¹⁰ Breng wat van de vis die jullie gevangen hebben] In verscheidene Latijnse handschriften vond ik in plaats van 'vingen' en 'gevangen hebben': 'haalden op' en 'opgehaald hebben'. In het Grieks staat ἐπιάσαν en ἐπιάσατε. Alleen betekent πιάζειν eigenlijk meer het vangen van iets dat tracht te ontkomen; 'ophalen' (*capere*) daarentegen kun je willekeurig wat, ook als het niet probeert te ontsnappen.

⁵ Hebben jullie soms eten] Het Grieks heeft προσφάγιον en noemt dat zo meteen ὀψάριον. Een προσφάγιον heet zo omdat het gegeten werd bij (πρός) brood. Het was stilistisch correcter geweest als de vertaler van de Vulgata in plaats van 'Numquid' ('soms') 'Num quod' ('soms enig') had gezet, of in elk geval 'Numquid' door de genitivus had laten volgen, niet door de accusativus.

⁷ Sloeg zijn onderkleed om] Voor 'onderkleed', *tunica* in de Vulgata, heeft het Grieks ἐπενδύτης. Dat is een mantel, overmantel, bovenkleed. Maar een 'tunica', zoals de Vulgata heeft, is een onderkleed. Een *ependytès* heet zo, omdat die over iets anders heen (ἐπεν-) wordt aangetrokken. Maar bij Horatius (*Brief* 1, 7, 65) heet het laagste volk van Rome 'slechts in tunica's gehuld', omdat het in plaats van toga's alleen tunica's droeg. En zo was waarschijnlijk ook voor vissers het onderkleed hun bovenkleed.

⁹ Een kolenvuur aangelegd] In het Grieks staat ἀνθρακιά, een vuur van opgestapelde stukken houtskool.

⁹ Vis, en ¹⁰ vissen] In het Grieks staat ψάριον, ψάρια. Hier blijkt duidelijk, dat ψρον, en ψάρτιον, het verkleinwoord van dit zelfstandige naamwoord, voor 'vis' staat. Het komt immers van het Griekse ὀπῶ, 'braden'.